

КРИТИКА, ІСТОРИОГРАФІЯ, БІБЛІОГРАФІЯ

С. О. Костилева. Долаючи ментальні кордони... [Рец.: По той бік Дніпра: вплив контраверсійних образів «іншого українця» на формування ментальних кордонів : Науковий збірник / За заг. ред. д. і. н., проф. М. О. Фролова. — Запоріжжя : Інтер-М, 2015. — 362 с.]

Протягом другої половини 2014 — початку 2015 рр. українські науковці та студенти проводили науково-дослідницький проект за тематикою «“По той бік Дніпра”: вплив контраверсійних образів “іншого українця” на формування ментальних кордонів». До організацій, які його підтримали, входили Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького, Запорізьке обласне товариство дослідників історії і культури Центральної та Східної Європи, Відділ преси, освіти та культури посольства США в Україні. Слід відзначити, що проект мав кілька складових: теоретичну, науково-дослідну та практичну. Дослідники поставили завдання: відстежити й узагальнити усталені погляди представників різних регіонів України один на одного; виявити специфіку сприйняття образу «іншого» на прикладі Південної, Західної, Центральної та Східної України; розробити й апробувати дієві механізми поступового подолання відмінностей найбільш одіозних і конфліктних проявів регіональних ідентичностей.

За результатами цієї копіткої роботи 5–7 лютого 2015 р. в Запорізькому національному університеті відбулася всеукраїнська науково-практична конференція «“По той бік Дніпра”: вплив контраверсійних образів “іншого українця” на формування ментальних кордонів», матеріали якої й віддзеркалились у рецензованому збірнику. Загалом тут подали результати роботи 56 авторів.

Збірка поділена на 5 частин і має також додатки: «Статистична довідка за результатами соціологічного дослідження на тему: “Образ “іншого українця” по дві сторони Дніпра» та «Вибрані інтерв’ю в рамках проекту з усної історії» які ґрунтуються на результатах соціологічного опитування Центру незалежних соціологічних досліджень Запорізького національного університету й матеріалах усної історії. Зокрема студенти-волонтери історичного факультету Запорізького національного університету провели опитування з усної історії для виявлення, як мешканці м. Запоріжжя та області ставляться до мешканців східних і західних (лівобережних, правобережних, південних, північних, центральних) регіонів України. Знайдено родини, що змінили регіон проживання протягом ХХ ст., та проведено інтерв’ювання представників таких родин.

Актуальність роботи важко не помітити, особливо в наші складні часи, коли несформована чи розмита національна ідентичність українців у певних регіонах стала загрозою для національної цілісності й соборності України. Зокрема це викликано тим, що значна частина населення сучасної України ментально визріла за часів СРСР і ще не позбавилася старих стереотипів. Водночас, серед представників молодшого покоління ментальні стереотипи щодо представників інших регіонів, сформовані вже майже виключно за рахунок впливу сучасних, передусім не українських, мас-медіа, є ще більш стійкими та менш толерантними. Наприклад, у Південно-Східному регіоні України ще доволі сильні радянські стереотипи про «западенців» і «ворогів-бандерівців». Щодо Західного регіону, то тут переважають стереотипи про масову проросійську орієнтацію мешканців Сходу, їх повну манкуртизацію і антиукраїнськість (с. 7).

Перший розділ збірки має назву «Міфи та стереотипи в історії: погляд вітчизняної та світової історіографії». Тут розглядаються такі важливі питання в контексті формування української ідентичності південних регіонів, як «свій/чужий» в уявленнях запорозького козацтва XVIII ст., позиція українських істориків XIX — початку XX ст. щодо понять Південна Україна та «Новоросія», національні рефлексії й стереотипи в українському історико-педагогічному наративі (друга половина XIX — початок XX ст.), участь учителів у національно-визвольному русі Карпатського краю ОУН (1945–1954) та ін.

З погляду компаративістики певний інтерес становить аналіз міфів про Східну й Центральну Європу та південних слов'ян, як от розвідка К. О. Шимкевич «Міфи про “Велику Сербію” та “Велику Хорватію”»: спроби реалізації та розвінчання», робота О. М. Звягіна, в якій розглядаються міфи про Центральну Європу.

В контексті дослідження української ідентичності привертає увагу стаття С. М. Білівненко «Чи існують “інші” українці»?»: світоглядні стереотипи сільського населення Степової України XX — початку XXI ст.». Спираючись на наукові пошуки Запорізького наукового товариства ім. Якова Новицького з дослідження усної історії Степової України, автор висвітлює світоглядні імперативи й стереотипи селян Степової України у самоідентифікації та ідентифікації представників інших регіонів України. Проаналізовано комплекс усних інтерв'ю, зібраних у різних регіонах півдня України, на основі чого зроблено висновок про тенденції формування ментальних стереотипів і фактори впливу на ці світоглядні особливості. Автор наголошує, що з другої половини XX ст. належність до «малої батьківщини» поступилась ідентифікації обласній, а разом з тим посилюється вплив ідеологічних факторів, які формують образ «правильного» українця Степової України. Це насамперед — лояльна до радянської влади особа, що має міфологізоване козацьке коріння, є православним (але не воцерковленим), говорить південноукраїнськими говірками

ми (сумнозвісний «суржик») і при цьому протиставляє себе «западencям», які є «не такими», «іншими». Значна частина переселенців із західноукраїнських територій повністю прийняла правила гри та включилася в уніфікацію свідомостей і узгодження історичної пам'яті. Проте після утворення 1991 р. України як окремої держави процеси дещо ускладнилися. Виявилось, що «правильні українці» живуть саме на захід від Дніпра, бо вони дотримуються традиційних звичаїв і обрядів, також переважно є воцерковленими християнами. Єдине, з чим селяни Степу не погоджувалися, то це питання мови, вважалося, що на Заході говорять «по-польськи», неправильно. «Загалом подібні процеси є притаманними і для сучасного українського населення Степової України, які загалом відчують себе єдиними із представниками інших регіонів сучасної України, проте досить чітко виокремлюють свою ідентичність та свої ментальні особливості» — висновок автор (с. 57).

Не обходять увагою автори збірки й складні проблеми українсько-російських стосунків. Так, В. В. Покляцька досліджує комеморативні практики як ефективну стратегію державної політики сучасної Росії (приклад німецько-радянської війни). Авторка цілком слушно наголошує, що в останні роки зацікавлення феноменом історичної пам'яті на пострадянському просторі помітно зросло через її здатність керувати сучасним і майбутнім кризь призму сприйняття минулого, прогнозувати національні настрої щодо важливих історичних подій. Колишні радянські республіки розпочали переосмислювати та аналізувати історію для пошуку опори своєї національної ідентичності. Водночас громадяни Російської Федерації опинилися перед потребою створити нову систему цінностей, яка й далі консолідувала б суспільство навколо важливих завдань державного будівництва та не заперечувала б попередній історичний канон. Особливе місце в цьому процесі посіла Велика Вітчизняна війна як складова Другої Світової війни.

На думку дослідниці, перед Російською державою постало завдання — зберегти пам'ять про німецько-радянську війну, дотримуючись ідеологічно визначених механізмів формування історичної пам'яті в той час, як вони характеризуються посиленням криміналізації та віктимізації історії. Суть цих понять полягає в погляді на історію як на ціль злочинів і намагання людських колективів представити себе як жертв. Найефективнішими засобами реалізації цього завдання на теоретичному рівні виступило формування законодавчої бази, а на практичному — комеморативна політика, тобто діяльність влади, пов'язана зі спорудженням пам'ятників, відкриттям музеїв, відзначенням на державному й місцевому рівнях особливо значущих подій війни (с. 62).

В контексті українських подій інтерес викликає питання про георгіївську стрічку. Авторка зазначає, що в Росії цей атрибут пам'яті й перемоги у війні з'явився 2005 р. Георгіївська стрічка — це особлива відзнака солдата, якою

обтягнута колодка почесного солдатського ордену Слави. Російські державні інформаційні агентства та російські провладні молодіжні рухи «Студентська громада», «Наші» організували навколо цього атрибуту широкомасштабну акцію «Георгіївська стрічка. Я пам'ятаю. Я пишаюся» для святкування Дня Перемоги. Метою акції стало прагнення не дати молоді забути, хто і якою ціною виграв німецько-радянську війну. Саме тому всім охочим з 22 квітня по 9 травня на центральних вулицях та майданах російських міст роздають невеличкі георгіївські стрічки — символ пам'яті й поваги до народу, який переміг нацизм. Додамо, що в сучасній Україні цей символ перетворився на символ «Русского мира» і серед більшості населення сприймається як символ сепаратизму.

В статті В. В. Покляцької обґрунтовується твердження про те, що комеморативні практики Росії, присвячені німецько-радянській війні, суворо контролює й регламентує держава, оскільки пам'ять про війну актуальна в суспільній свідомості, а деякі її елементи розпалюють суперечки у російському суспільстві. Епохальність цієї події в державній моделі історії дуже велика, оскільки містить сформовані на рівні держави стереотипи, які консолідують суспільство навколо позитивного іміджу державного будівництва. Комеморативні практики ефективно реалізують ці стереотипи, що простежується в музейній справі та організації заходів, пов'язаних з увіковіченням пам'яті про війну.

Цілком слушними можна визнати думки авторки про те, що кожне покоління по-різному сприймає історичну пам'ять, яка функціонує в російській державі, й реагує на неї. Це пояснює амбівалентність в інтерпретації подій німецько-радянської війни, пов'язану з суперечливістю сучасної історичної репрезентації наслідків війни у Росії. Війну російське суспільство сприймає, з одного боку, як перемогу над нацизмом, а з іншого, як явне торжество сталінізму. В зв'язку з цим пам'ять про війну виконує функцію формування демократичних елементів у російському суспільстві, коли воєнні лихоліття є предметом скорботи, але разом з тим посилює в росіян стереотип про велику військову могутність держави. Підтверджують таку думку й соціологічні дані, які вказують, що 60% росіян вважають внесок у війну СРСР основним, бо впернені, що Радянський Союз зумів би перемогти у війні без допомоги союзників. Російське суспільство однозначно визначає, що заперечення цих фактів є злочином, який заслуговує кари. 60% громадян підтримують ідею введення кримінальної відповідальності за фальсифікацію історії Великої Вітчизняної війни. Історики зазначають, що таку позицію переважно схвалює старше покоління росіян, люди віком 60 років і старші (с.66–67).

Підсумовуючи сказане, авторка зазначає, що стратегія комеморації про німецько-радянську війну, завдяки ЗМІ, виконує свої завдання й утверджує політичний зміст в історичній пам'яті про воєнні події, але не охоплює все су-

спільство. Молодь виявляє здатність до власного аналізу подій німецько-радянської війни і комеморативні практики засвоює лише частково, як пам'ять про трагічні сторінки історії держави та скорботу за великою кількістю загиблих людей. Героїзм, бойова та трудова звитяга, які намагається утвердити комеморативна політика, залишаються маргінальними в їхній свідомості. Така тенденція загрожує державній моделі історичної пам'яті Росії й змушує вдосконалювати комеморативні стратегії для майбутніх поколінь, оскільки війна ніколи не буде лише минулим. Спогади про воєнні дії завжди будуть в історичній свідомості росіян.

Наступний розділ Збірки присвячено проблемам ідентичності українців та пошуку об'єднаних стереотипів. Серед статей інтерес викликає розвідка А. М. Киридон та С. С. Троян «Ментальне картографування як інструмент інтерпретації смислів».

У статті розглядається поняття «ментальна карта» (створене уявою людини віддзеркалення частини навколишнього простору), яке використовується як дослідницький інструментарій способу мислення, репрезентації та структури соціального знання. У розвідці воно розглядається на прикладі аналізу даних соціологічного опитування громадян України щодо оцінки значущості історичних подій і постатей. Також аналізуються ментальні репрезентації регіонального рівня.

Як показали результати одного з досліджень, радянська схема історії України, викладена в підручниках навіть 2006 р. (на шістнадцятому році незалежності України) значною мірою визначала масову історичну свідомість громадян України. За даними дослідження, дуже негативно чи переважно негативно більшість громадян України оцінили «розпад Радянського Союзу» та «діяльність УПА — Української повстанської армії», а дуже позитивно чи переважно позитивно «весь період перебування України у складі СРСР» та «перехід України в 1654 році під протекторат Російської держави — «возз'єднання» України з Росією».

Змінилося тільки частково ставлення до Великої жовтневої соціалістичної революції 1917 р. (яку радянські підручники оцінювали як головну подію ХХ ст.), адже 42% громадян оцінювали її позитивно (13% — дуже позитивно), а 33% — негативно. Але й в оцінці цієї події «радянська модель» досі переважає.

В регіональному вимірі аналіз особливостей масової свідомості дає змогу виразити такі моделі ставлення до історії українського народу — модель Західної України і протилежну їй модель Південного Сходу та особливо Донбасу й Криму. Громадяни Західної України, які перебували в складі СРСР менше за 50 років, досить позитивно оцінюють діяльність Української повстанської армії та розпад СРСР, переважно негативно — Переяславську раду, перебування України в складі СРСР та, особливо, Велику жовтневу соціалістич-

ну революцію 1917 р. Це — модель західноукраїнської антирадянської й антисоціалістичної національної пам'яті.

Зовсім інакшою постає модель масової історичної свідомості в Донбасі, Криму та інших південно-східних областях України, де абсолютна більшість громадян дуже позитивно оцінює Переяславську раду та перебування України в складі СРСР, переважно позитивно ставиться до Великої жовтневої соціалістичної революції, але дуже негативно оцінює діяльність УПА та розпад Радянського Союзу. Це — модель південно-східної, радянської «просоціалістичної» національної пам'яті. Проміжну позицію займають громадяни Центральної України, хоча їхня масова свідомість у ставленні до пропонованих історичних подій ближча до Південного Сходу України, ніж до Заходу. На відміну від ставлення громадян до історичних діячів, практично немає історичних подій, які б об'єднували в масовій свідомості Західноукраїнську й Південно-східну моделі. Дослідження Голодомору в Україні, яке провела група «Рейтинг», теж виявило принципові відмінності між цими регіонами (с. 71).

Автори наголошують на тому, що регіональні відмінності доволі міцно пов'язані з ідеологічною диференціацією громадян. А через призму ідеологічних ідентифікацій по-різному оцінюються історичні події.

У проаналізованому соціологічному дослідженні виявилися принципові відмінності в ставленні до історичних подій між прихильниками різних ідеологічних ідентифікацій, особливо комуністичної та націоналістичної. Але не тільки. Так, прихильники всіх лівих ідеологій (комуністичної, соціалістичної, навіть соціал-демократичної, яких 2006 р. виявилось 25,3% всіх опитаних громадян) дуже позитивно ставляться до Переяславської ради (возз'єднання України з Росією), перебування України в складі СРСР, Великої жовтневої соціалістичної революції та дуже негативно — до діяльності УПА й розпаду Радянського Союзу, тобто дотримуються цілком «соціалістичної радянської» моделі пам'яті.

Прихильники правих ідеологій (національно-демократичні, націоналістичні, яких 2006 р. виявилось 13,5%) дотримуються західноукраїнської й антикомуністичної моделі пам'яті, адже досить позитивно ставляться до діяльності УПА та розпаду Радянського союзу, а негативно — до Переяславської Ради, Великої жовтневої революції та перебування України в складі СРСР.

Цікаво, що деідеологізовані громадяни (які не мають ніяких ідеологічних уподобань, не визначені ідеологічно тощо, які 2006 р. становили найбільшу групу — 54,7%) за історичною свідомістю займали проміжну позицію між лівими й центристами і є поміркованими послідовниками радянсько-соціалістичної моделі пам'яті. Тобто це — громадяни, які не висловлюють ідеологічних уподобань, не займають особливої позиції в оцінках історичних подій, а дотримуються старих радянських поглядів на історію. Показово, що з запропонованого списку історичних подій усі вони роз'єднують громадян. То-

му потрібні нові, масштабніші дослідження більш репрезентативного кола історичних подій історії українського народу для пошуку таких, які єднають регіональні й ідеологічні групи громадян України (с. 71).

Лідером за негативними оцінками 2006 р. були другий Президент України Леонід Кучма (його діяльність негативно оцінили 71% громадян, а позитивно — лише 16%) та радянський вождь Йосип Сталін (його діяльність негативно оцінили 59% громадян, а позитивно — 23%). Але слід звернути увагу, що й у сучасній Україні близько чверті всіх громадян позитивно оцінюють роль диктатора Йосипа Сталіна.

На підставі проаналізованого матеріалу автори роблять висновки, що в Західній Україні переважає власне національно-демократична модель ставлення до історичних постатей, у Центральній Україні — суперечлива національно-проросійська, на Південному Сході — радянсько-проросійська, в Донбасі та Криму — російсько-радянська. При цьому ставлення до перших Президентів незалежної України є негативним у всіх регіонах України. Загалом можна констатувати, що масова історична свідомість громадян досить консервативна, змінюється дуже повільно й не однаковою мірою в різних регіонах України. І цього не можна не враховувати в державній соціокультурній політиці, особливо — інформаційно-просвітницькій.

Насамкінець відзначимо, що збірник матеріалів написано легкою мовою, він може стати в нагоді не лише академічним науковцям, й усім, хто цікавиться інтелектуальною історією.

Т. В. Шевчук

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»*

УДК 94(477):378:6

**ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ
НАУКОВИХ ТА ІНЖЕНЕРНИХ КАДРІВ НА СТОРІНКАХ
ЖУРНАЛУ «ПИТАННЯ ІСТОРІЇ НАУКИ І ТЕХНІКИ»**

T. Shevchuk

*National Technical University of Ukraine
«Kyiv Polytechnic Institute»*

***Problems of Scientists and Engineers Training
in the Magazine «Питання історії науки і техніки»***

В статті визначено специфіку висвітлення проблематики, пов'язаної з підготовкою наукових та інженерних кадрів у одній із рубрик журналу «Питання історії науки і техніки» від його заснування до 2015 р.